

»I ni jedna socijalna revolucija neće biti uspješna koja god jasno ne shvati kulturni i društveni razvitak svog naroda i ne nađe sredstva koja odgovaraju tom razvitku.«

Pitanje općinske samouprave ponovo će se zaostrijeti 1875. i kulminirati će 1876. demonstracijama Kragujevčana pod crvenim barjakom s natpisom »Samouprava«, no S. Markovića tada već nema među živima. Istodobno u građanskom liberalnom prakticiranju samouprave događaju se takvi deformiteti da se na skupštini 1875. uz ostalo, postavilo i pitanje: »[...] kakva mi je to samouprava da mi opštini propisujemo koga će uzeti za kmeta«, a koja će i kao takva biti poništena na skupštini od 1878. Svim tim događajima još je jednom potvrđeno da samouprava jest pitanje revolucionarne samodjelatnosti i može biti prakticirana i razvijana od građanske klase samo dok je ta u svojoj revolucionarnoj ulozi rušitelja nacionalnih i feudalnih nesloboda. Čim građanska klasa ostvari svoje oslobođenje, slobodu za sebe kao klasu, nastojat će se otarasiti narodnog sudionništva u osvajanju slobode, jer joj je istinsko oslobađanje naroda, koje se u tom povijesnom trenutku počinje ispoljavati već kao klasno oslobođenje, postalo ne samo suvišnim teretom, nego i prvom, neposrednom opasnošću koja nju, buržoaziju, čini manje »slobodnom« ograničavajući joj samovolju. Centralistički etatizam i činovničko-policijski birokratizam postajat će ubrzo njezin osnovni oslonac i uporišta njezine moći, ali i izvoristima novih nesloboda. Ideju samouprave kao revolucionarnog samodjelatnog oslobađanja od nesloboda, porobljenosti i porobljivača preuzet će nova, tek nastajuća, radnička klasa. »Domašaj 'Socijal-demokrata' u formulisanju narodnog suvereniteta i samouprave, završnica je u razvitku onog sukoba socijalističke i građanske misli, koji je započeo sredinom XIX veka. Ujedno, najava je klasnog radničkog pokreta, koji će — kroz delatnosti Srpske socijal-demokratske stranke početkom XX veka — dobiti svoje nove dimenzije [...]. Pitanja narodnog suvereniteta i samouprave dobiće svoje nove okvire u neposrednoj vezi sa klasnom borbom proletarijata i zadacima socijalne demokratije u novom periodu, koji nije obuhvaćen ovim izlaganjima, ograničenim na XIX vek« (str. 234). To su završne riječi ove monografije, u njima je osnovna pouka i poruka toga djela. Ako je povijest učiteljica, tada je nauk njezin upućen i okrenut sadašnjosti i u tomu je životnost ovog rada što njegov domet proširuje čak izvan vremenskog kruga kojim ga je autor omeđio.

Nikša Milošević

*ZBORNİK SJEĆANJA, Zagreb 1941—1945, knj. 2,
Zagreb, 457 str.*

Nakon Zbornika sjećanja 1 — Zagreb 1941—1945. koji je iz tiska izašao potkraj 1982. godine — potkraj 1983. pojavio se i drugi svezak istog Zbornika, u izdanju Gradske konferencije SSRNH, IHRPH i Školske knjige iz Zagreba. U njemu se na 369 stranica teksta i 88 priloga objavljuju sjećanja koja se odnose na događaje i zbivanja u Zagrebu, uglavnom u drugoj polovici 1941.

godine. Neki su autori u vezi s tim događajima dali osvrtte i na svoj raniji revolucionarni rad, pretežno od 1939. godine (ali samo u uvodu). Veliki broj tiskanih priloga pisao je još veći broj autora (njih 102). Neke priloge pisalo je više autora a uz neke priloge ne nalazi se autorovo ime.

Iz navedenog proizlazi da su prilozi toga zbornika kraćeg sadržaja (neki imaju samo nekoliko redaka) no, za sve priloge može se pouzdano utvrditi da daju istinit prikaz smionih akcija znanih i nezvanih ilegalaca koji su se u središtu okupiranog Zagreba, u centru ustaške NDH, rukovođeni komunistima, odupirali okupatoru i domaćim izdajnicima, pružajući im na različite načine otpor gdje god je bilo moguće.

Sjećanja ovog Zbornika obuhvaćaju raznolike vrste i oblike otpora kao što su: diverzije, oružani napadi na živu neprijateljsku silu, sabotaze i slično. Uz to nam sjećanja reljefno prikazuju stanje i prilike unutar partijskih organizacija u Zagrebu, djelovanje odbora Narodne pomoći, djelovanje skojevaca, AFŽ-a, omladine i simpatizera NOP-a. Druga polovica 1941. godine u Zagrebu bila je puna raznoraznih akcija koje su komunisti zajedno sa svojim simpatizerima poduzimali protiv domaćih izdajnika i okupatora. Oni su akcijama bili svakodnevno prisutni u gradu, dokazujući tako okupatoru i domaćim izdajnicima da se ne mire s uspostavljenom okupatorskom režimima nego da se solidariziraju s oslobodilačkom borbom jugoslavenskih naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Primjenjujući direktive najvišega partijskog rukovodstva Hrvatske i Zagreba, komunisti Zagreba i njihovi simpatizeri posebno su se u drugoj polovici 1941. godine isticali u poduzimanju niza oružanih akcija brojnih udarnih grupa. O tim akcijama Zbornik donosi podatke na početku knjige. Po značenju i posljedicama a i spektakularnosti njima zapravo pripada primat u akcijama. Akcije su svakako za neprijatelja bile iznenađenje a kod simpatizera NOP-a izazivale su oduševljenje pa ponekad i pogrešne zaključke u pogledu trajanja borbe protiv okupatora. S druge strane, neprijatelj je u svom bijesu, nemoćan da ih suzbije, i u tom pogledu bilo što učini, hapsio nedužno stanovništvo, simpatizere NOP-a i aktivne sudionike i primjenjivao strahovit teror. Nadao se da će krvavim represalijama, iznuđivanjem uhapšenih, razbiti otpor i otkriti osobe koje organiziraju te akcije. Udarne grupe sačinjavali su većinom komunisti-radnici, no u njima je bilo i skojevaca, omladinaca (i radnika i studenata, pa i srednjoškolaca). Od oružanih akcija Zbornik opisuje napad na sveučilišnu ustašku vojnicu kod Botaničkog vrta i napad na njemačke avijatičare. Opširno se prikazuje i diverzija na pošti u Jurišićevoj ulici kojom je demolirana telefonska centrala. Opisuje se i akcija paljenje stadiona u Maksimiru. No, treba pripomenuti da se navedenim akcijama ne iscrpljuje aktivnost zagrebačkih ilegalaca i njihovih udarnih grupa. Tih akcija bilo je i više ali se one u Zborniku ne opisuju, npr., diverzija u tvornici »S. Trebitsch i sin«, paljenje skladišta benzina u auto-garaži vojne komande, diverzija u tvornici cementa u Podsusedu i druge. U tim akcijama mnogi ilegalci izgubili su živote. Sažet prikaz akcija udarnih grupa u sjećanjima su opisali ovi akteri tih događaja: Ante Milković, Slavko Komar, Josip Vidan, Ivan Šibl, Ivan Denac, Slavko Markon, Josip Culjar, Antun Biber, Nikola Rupčić u svojim priložima opisuju diverziju na pošti u Jurišićevoj ulici. Nikola Kožul piše o požaru na stadionu u Maksimiru.

Pišući o udarnim grupama u gradu Zagrebu, Slavko Komar tvrdi da se poslije 4. VII 1941. godine prišlo organiziranju brojnih udarnih grupa i izvođenju

mnogobrojnih akcija. Manje diverzije i sabotaze u tvornicama, na saobraćajnim sredstvima, državnim i vojnim ustanovama i na ulicama sastojale su se, kaže Komar, u trganju ili polijevanju crvenom bojom ili tintom njemačkih plakata, oštećenju strojeva, sipanju pijeska u lagere vagona i lokomotiva, sipanju soli u automobilske rezervoare ustaških i njemačkih motornih vozila, sječenju guma, kidanju telefonskih linija ili spajanju telefonskih žica, podmetanju požara specijalnim postupcima i drugim sabotazama.

Udarne grupe, kažu autori, imale su 3—4 člana a bile su sastavljene od komunističkih, skojevaca, članova URS-ovih sindikata i drugih rodoljuba iz različitih tvornica i škola koji se većinom međusobno i nisu poznavali. Oružane akcije, diverzije i sabotaze bile su osnovni oblik borbe svake partijske organizacije koji je proizašao iz direktive CK KPH. Komunisti su morali biti spremni da u svako vrijeme izvršavaju sve zadatke pa i uz cijenu vlastitog života. Jedan od zadataka borbenih grupa kao i partijskih i skojevskih aktivista bio je, kaže Komar, prikupljanje oružja, eksploziva, zapaljivih smjesa i sl. U organiziranju sabotažnih akcija u Zagrebu prednjačili su aktivisti na državnoj željeznici (zadržavajući privremeno lokomotive, sabotirajući popravke).

Prilozi Zbornika jasno ocrtavaju ilegalne uvjete rada (koji su bili izuzetno teški). Aktivisti su održavali svakodnevne veze s rajonskim komitetima, putem tzv. kontrolnih sastanaka na unaprijed utvrđenim mjestima. O tome N. Rupčić piše: »U procesu ilegalnog rada stjecali smo nova iskustva. Brzo su prevladana naučena pravila oružanog ustanka i mi smo morali učiti na vlastitim iskustvima, u našim posebno teškim uvjetima borbe. Umjesto zamišljene borbe na barikadama, iznad kojih bi se vijala crvena proleterska zastava, došao je strpljivi rad na formiranju udarnih grupa u gradu i izvan grada na organiziranju partizanskih grupa i odreda« (str. 82).

Prikazujući aktivnost antifašista u Zagrebu vrijedno se osvrnuti na prikupljanje pomoći za NOB i na akcije za mobilizaciju dobrovoljaca i osiguranje prihвата ilegalaca koji su dolazili u Zagreb iz krajeva gdje su se vodile oružane akcije ili iz drugih krajeva. U svemu tome treba posebno istaći ulogu rajonskih komiteta i mjesnih komiteta KPH Zagreb koji su organizirali i koordinirali akcije u cijelom gradu. Neposredni izvršioци bile su partijske organizacije i njihova odjeljenja u pojedinim tvornicama i ustanovama. Zbornik donosi više priloga o radu partijskih organizacija u zagrebačkim poduzećima od kojih treba istaći: partijsku organizaciju ZET-a, partijsku organizaciju Glavnog kolodvora, Zapadnog kolodvora, Ložionice, Željezničke radionice, tvornice »Ventilator«, tvornice »Hardtmunth«, »Helios«, »Gaon«, te u postolarskoj radionici »Robiček«, tvornici »Metal«, tvornici svile itd. Osim partijskih organizacija u tvornicama opisuje se i rad komunističkih na Sveučilištu, među činovnicima, u uličnim ćelijama, među postolarima, tapetarima, krojačima, liječnicima i grafičarima. Iz redova radnika navedenih poduzeća i ustanova regrutirani su brojni aktivisti koji su organizirali mnoge diverzije. »U jesen 1941. godine uspjeli smo organizirati radnike i obustavili smo rad na pola sata. Tražili smo da nam poslovođa isplati dodatak na skupocu, jer su ostala poduzeća već isplatila taj dodatak. U svome smo zahtjevu uspjeli«, kaže Micika Čalić-Kos u prilogu Rad partijske organizacije u Zagrebu u industriji svile (str. 184). Obustava rada bilo je i u drugim poduzećima. Otpor okupatoru i domaćim izdajnicima manifestirao se i paljenjem ustaških plakata, pisanjem antifašističkih parola, dijeljenjem letaka itd.

Zadaci su izvršavani uz pomoć širokog kruga aktivista i simpatizera okupljenih u NOO-ima putem kojih je osiguravana i ostvarivana veza Partije sa širokim slojevima naroda. Uz pomoć simpatizera uključivali su se u NOP i drugi do tada neobuhvaćeni. Odbori su bili ujedno i izvori iz kojih se crpla obnova partijskih kadrova. Borbenim zadacima Partija je provjeravala svakog pojedinca i najbolje primala u svoje redove (str. 101).

Iz teksta Zbornika zaključuje se da su NOO-i imali zadatak da svestrano politički djeluju u narodu i u vojsci (među domobranima), organiziraju prikupljanje Narodne pomoći u svim oblicima (novac, hrana, odjeća, obuća, oružje, sanitetski materijal), da se brinu za porodice poginulih i uhapšenih aktivista, pronalaze stanove za kompromitirane aktiviste NOP-a, osiguravaju prostor za održavanje tajnih sastanaka rajonskih komiteta, mjesnih komiteta i matičnih odbora. Uz to su osiguravali: skloništa za partijsku tehniku, skladišta za oružje i drugi materijal, nabavku legitimacija, propusnica, kemijske tinte potrebne za izradu dokumenata za ilegalce i kurire. Aktivisti su se posebno isticali u osobnom ideološko-političkom uzdizanju i obrazovanju koje im je bilo neophodno potrebno za političku akciju pridobivanja širokih narodnih slojeva i njihovo uključivanje u partizanske jedinice i oružane grupe. U V rajonu (Trešnjevka) NOO-i su se sastojali od pododbora (tri člana i pročelnik), matičnog odbora (glavni odbor od 3—4 člana s pročelnikom) i kotarskog odbora (od tri do pet članova).

Organizacije AFŽ posebno us se isticale u prikupljanju Narodne pomoći. O tome podatke donosi nekoliko priloga Zbornika. Žene su plele zimsku odjeću za partizane, raspredale stare krpe pa iz tog materijala plele majice, rukavice, kape, čarape i drugo te slale partizanima. Prikupljale su hranu i organizirale slanje paketa drugovima u logorima i zatvorima. U Zagrebu je u drugoj polovici 1941. godine postojala vrlo aktivna grupa žena antifašistkinja koja je činila inicijativni odbor AFŽ Hrvatske. Većina njih radila je prije rata u Društvu za prosvjetu žena u Zagrebu te ženskom listu »Ženski svijet«. Taj odbor je u studenom 1941. godine poslao proglas ženama Hrvatske s pozivom da se bore protiv skupoće, da ne idu na rad u Njemačku, da sabotiraju u tvornicama. Odbori žena postojali su u pojedinim rajonima i tvornicama Zagreba. Odbor žena Trešnjevke svakodnevno je izlazio na trgove i stvarao redove i nered u njima, prikupljao razne vrijedne stvari za NOP, posebno sanitetski materijal. Potkraj 1941. i na početku 1942. godine, prema podacima Olge Žerdik-Kovačić, bilo je u Zagrebu 14 odbora radnica sa 60 žena, 29 odbora domaćica sa 95 žena i 12 odbora činovnica sa 43 žene. Studentice su bile obuhvaćene na 4 fakulteta a srednjoškolke u 13 škola. Vrijedne podatke o radu žena aktivista NOP-a u Zagrebu donose u prilogima Anđela Paut, Slava Ogrizović i Božena Brlečić.

Potresni su opisi torture i mučenja komunista i ostalih aktivista u ustaškim zatvorima. Izuzev malog broja onih koji nisu mogli izdržati mučenja i zlostavljanja, većina uhapšenih aktivista dostojno je podnosilo sve muke, žrtvujući i svoj život (sestre Baković, Vojo Kovačević i drugi). Oni koji mučenja nisu mogli izdržati odavali su svoje veze s aktivistima što su ustaše iskoristili za nova hapšenja i uništenje ilegalnih punktova.

Antifašistička djelatnost građana Zagreba manifestirala se i tiskanjem propagandnog materijala za potrebe NOP-a, za pridobivanje njegovih novih pristalica. Bio je to vrlo opasan rad jer je neprijatelj uz pomoć svojih špijuna po

svaku cijenu želio otkriti punktove tzv. partijske tehnike. Partijske organizacije Zagreba raspolagale su strojevima za tiskanje propagandnog materijala koji su aktivisti raspačavali. O tome piše Fanika Rupčić u prilogu Zadužena za ilegalnu štampu. »U ćeliji grafičara bila sam zadužena za ilegalnu štampu koju mi je predavala Paula Humek. Bio je to 'Proleter', 'Srp i čekić' i leci. Materijale sam raspačavala u sve štamparije jer smo u njima imali vezu« (str. 235).

Zagreb je 1941. godine bio značajno središte za prihvat španjolskih dobrovoljaca koji su u našu zemlju dolazili iz Njemačke. O tome podatke donosi i Zbornik 1, iako se u Zborniku u vezi s tim ne donosi nešto novo što već ne bi bilo poznato. Preko Zagreba upućivani su dobrovoljci u partizanske odrede u sve krajeve Hrvatske a naročito na Baniju, u Kordun, Liku, Zumberak, Moslavinu. U Zagrebu je postojala široka mreža punktova i javki gdje su prihvaćani ilegalci i odakle su upućivani dobrovoljci u partizanske jedinice, što se vidi iz niza priloga u Zborniku. Zanimljivi su i načini upućivanja u partizane: uz pomoć krivotvorene propusnice i legitimacije, u uniformi željezničara i u teretnim plombiranim vagonima koje su željezničari u Novskoj, Srpskim Moravicama i još nekim stanicama izdvajali kao pokvarene i tajno ih otvarali. U njima je znalo biti i do 30 ljudi. U prvo vrijeme postojala je veza samo za Baniju, Kordun i Liku, kasnije se proširila i na Moslavinu i Slavoniju a zatim na Zumberak i Zagorje. Iz Zagreba je bilo teško izići zbog jake neprijateljske blokade. O tome A. Biber piše u prilogu Zagrepčani odlaze u partizane. »Zagreb je bio potpuno blokiran i zato se iz njega moglo otići gotovo samo vlakom a vrlo rijetko na drugi način — autom ili pješice. Tek u proljeće 1942. godine uspjeli smo razbiti tu blokadu i organizirati kanale za masovniji izlaz iz grada. Sistem tih kanala sve se više proširivao jer smo u neposrednoj blizini grada imali relejne stanice za prihvaćanje drugova (u Dubravi, na Ivanjoj Rijeci). Kanali su preko Sljemena, Savskog mosta, Dubrave, Vrapča vodili na sve strane« (str. 241).

Na kraju ovog prikaza osvrnut ćemo se na, opise prilika u zagrebačkim zatvorima i na postupke zloglasnih isljednika ustaškog UNS-a. O tome pišu: Slava Ogrizović (U zatvoru), Jerko Baković (Sestre Baković) i drugi. »Nismo ništa mogle vidjeti. Za nekoliko minuta vratio se blijed. Oko podne su našeg susjeda odnijeli i nakon tri sata vratili na nosilima. Bio je u nesvijesti sav krvav« (str. 346, U zatvoru).

Antifašisti Zagreba organizirali su i spašavanje komunista iz logora i zatvora. Tako su spašeni Joza Turković, Nada Dimić, Anka Butorac, Maca Gržetić. Te akcije organizirao je Pokrajinski odbor Narodne pomoći, primivši direktivu od CK KPH. Narodna pomoć je u 1941. godini po riječima Ružice Turković postala »[...] uistinu brižna porodica koja bdije nad svakim članom KPJ, nad svakim aktivistom NOB-e, nad svim onim rodoljubima kojima je bila potrebna pomoć [...]« (str. 276).

O radu Skoja na nekim zagrebačkim fakultetima pišu: Braslav Rabar (Aktiv SKOJ-a na EKVŠ-u), dr Dragan Roller (Skojevci medicinari) a Vjekoslav Pavlinić i Boris Majer o ostalim skojevskim organizacijama.

Prikaz ovog Zbornika s tolikim brojem priloga teško je dati a da se pri tom poneki njegov dio ne ispusti. Poteškoća je i u tome što su to više-manje kraći prilozi na osnovi kojih je teže stvarati sintezu jer se ponavljaju a pretežno su narativnog karaktera.

Zbornik 2 još je jedan vrijedan prilog detaljnijem upoznavanju prilika u okupiranom Zagrebu 1941. i dokaz revolucionarnosti njegovih građana i njihove privrženosti NOP-u. Sadrži brojne priloge i opise velikog broja raznovrsnih akcija njegovih ilegalaca i aktivista NOP-a. Sjećanja u tome Zborniku dokazuju masovnost i snagu NOP-a u Zagrebu 1941. godine. Zbornik ima višestruku vrijednost; trga iz zaborava smione akcije zagrebačkih ilegalaca za koje mnogi od nas nismo znali, a mladima pokazuje put kako se treba boriti za slobodu svoje zemlje.

Zato treba istaći hvalevrijedan pothvat izdavača koji su zajednički objelodanili ranije napisana sjećanja (neka su od njih i objavljena) sudionika otpora i oružane borbe u Zagrebu i prezentirali ih javnosti da na njima uče današnja pokoljenja.

Franko Mirošević

STEVO OSTOJIĆ, Naše godine — Nova Jugoslavija s naslovnih stranica 1943—1983, Zagreb 1983, 512 str.

U povodu 40-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a održanog 29. i 30. studenog 1943. godine u Jajcu u izdanju »Vjesnikove« press-agencije izašla je, posebno za tu priliku, knjiga Naše godine — Nova Jugoslavija s naslovnih stranica 1943—1983, autora Steve Ostojića, novinara i publicista, dugogodišnjeg dopisnika i urednika »Politike« u Zagrebu. Predgovor knjizi napisao je Mika Špiljak, predsjednik Predsjedništva SFRJ.

Knjiga »Naše godine«, kako se iz podnaslova vidi, posredstvom naslovnih stranica novina i listova što su izlazili u Jugoslaviji od dana održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, tog kamena-temeljca u razvoju socijalističke Jugoslavije, sve do danas, prikazuje razvoj naše zemlje u toku tih burnih četrdeset godina, u razdoblju kad je stvorena nova Jugoslavija i kad se ona razvija kao samoupravna socijalistička zemlja. Uzeti su u obzir i neki strani listovi i novine. Novine i listovi — štampa uopće, kao sudionik vremena i registrator događaja, daju u ovom slučaju svojevrstu kronologiju najznačajnijih događaja iz političkog, kulturnog, privrednog, umjetničkog i sportskog života u Jugoslaviji u tome razdoblju. Riječ je o tekstovima iz gotovo svih listova koji su u razdoblju od 1943. do 1983. godine izlazili u Jugoslaviji. Mnogi od tih listova izlaze u kontinuitetu, u svih četrdeset godina, mnogi su od njih prestali izlaziti. Knjiga je pokušaj da se pomoću faksimila novinskih stranica prikaže razvojni put izgradnje socijalističke Jugoslavije od oružane borbe za novo društvo, preko pobjede nad okupatorom do naših dana, do izgradnje samoupravnog socijalističkog sistema i to uvijek u vezi s međunarodnom situacijom. Autor je faksimile, držeći se kronološkim redom pojedinih značajnijih godina, popratio svojim komentarom događaje što se spominju na tim stranicama dajući svoj prikaz tih zbivanja, umnogome utemeljen na poznatoj literaturi, ali ipak dan kao vlastito autorovo viđenje.